

DOI 10.33287/11216

УДК 338.24.01:339.137:378.014.54

ВИЩА ОСВІТА В УКРАЇНІ: ІНСТИТУЦІЙНІ ДЕФОРМАЦІЇ

HIGHER EDUCATION IN UKRAINE: INSTITUTIONAL DEFORMATIONS

Ліна Артеменко

Канд. екон. наук, доцент кафедри менеджменту, Національний Технічний Університет України «Київський Політехнічний Інститут імені Ігоря Сікорського»

Lina Artemenko

PhD in Economics. Associate Professor of the Management Department, National Technical University of Ukraine «Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute»

 orcid.org/0000-0002-8585-0252

 l.artemenko@kpi.ua

Марина Пічугіна

Канд. екон. наук, доцент кафедри менеджменту, Національний Технічний Університет України «Київський Політехнічний Інститут імені Ігоря Сікорського»

Maryna Pichugin

PhD in Economics. Associate Professor of the Management Department, National Technical University of Ukraine «Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute»

 orcid.org/0000-0003-3072-9137

 pichuginam@ukr.net

Анотація

Трансформація соціально-економічних відносин в умовах незалежної України призвела до інституціональної ентропії, формування неформальних інститутів і практик, зокрема у вищій освіті України. Такі інститути мають неефективний характер і почасти характеризуються корупційними відносинами. Ця стаття має на меті окреслити зв'язок освітньої складової і конкурентоспроможності України, охарактеризувати інституційні деформації вітчизняної системи вищої освіти. Визначено, що формальний інститут освіти в Україні добре розвинений,

Ключові слова:

вища освіта, конкурентоспроможність, інноваційність, корупція, неформальні практики.

Key words:

higher education, competitiveness, innovation, corruption, informal practices.

водночас якість освіти є низькою, при цьому результати оцінки знань за останні роки мають тенденцію до зниження. Заклади вищої освіти України, заради отримання достатнього фінансування від держави, намагаються збільшити кількість студентів та зберегти склад викладачів, що призводить до випуску спеціалістів із застарілими та неактуальними на сьогоднішній день знаннями та навичками. Збільшення кількості закладів вищої освіти та їх студентів не призводить ані до підвищення показників продуктивності праці, ані до задоволеності роботодавців якістю робочої сили. У закладах освіти панує корупція, яка здебільшого сприймається студентами як належне явище, а реальний зміст освіти відрізняється від задекларованого.

Abstract

Transformation of socio-economic relations in the conditions of independent Ukraine has led to institutional entropy, formation of informal institutions and practices, in particular in higher education of Ukraine. Such institutions are ineffective and partly characterized by corruption. The purpose of this article is to outline the link between the educational component and the competitiveness of Ukraine, to characterize the institutional deformations of the domestic higher education system.

It is determined that the formal institute of education in Ukraine is well developed, while the quality of education is low, and the results of knowledge assessment in recent years tend to decline. The article shows that Ukraine will lose significantly on the innovation level of the EU countries by the number of patents, government procurement of advanced technologies and the cost of companies for R&D. At the same time, the strengths are the availability of scientists and engineers, as well as the potential for innovation.

Higher education institutions of Ukraine, in order to obtain sufficient funding from the state, are trying to increase the number of students and retain the teaching staff, which leads to the release of specialists with outdated and out-of-date knowledge and skills. Increasing the number of higher education institutions and their students leads neither to an increase in labor productivity nor to employers' satisfaction with the quality of the workforce. It is determined that it is difficult to estimate the volume of the market for educational services in Ukraine, since there are no relevant statistics. Corruption is prevalent in educational institutions, which is mostly perceived by students as a phenomenon, and the real content of education is different from that declared.

Вступ

Динамічний розвиток інформаційного суспільства формує нові підходи до відкритості, прозорості, комунікацій. Зникають перешкоди в доступі, обміні, поширенні інформації, зникають комунікаційні кордони, набуває нового значення зворотній зв'язок з громадськістю для попередження злочинів. У міру розвитку суспільства відбуваються значні зміни в системі освіти та включеності молоді в освітню систему. Освіта стає одним з найбільш важливих факторів у визначенні перспективи прогресу та розвитку.

Водночас вища освіта також виступає суспільним інститутом, спрямованим на репродукцію суспільних станів та на інноваційний розвиток, таку освіту вважають суспільним благом з довгостроковим генераційним ефектом [1; 2]. Наразі дослідники наголошують на тому, що «...освіта забезпечує великі переваги й усьому суспільству, наприклад, економіка загалом виграє від наявності більш універсальної й більш продуктивної робочої сили, з одного боку, і менших витрат на запобігання злочинності, нагляд за дотриманням законів і на благодійні програми - з іншого» [3, с. 98].

Системна трансформація соціально-економічних відносин в умовах незалежної України призвела до інституціональної ентропії: інститути, що функціонують *ex ante*, були зруйновані, а нові інститути, засновані на принципах ринкової економіки, досі не створені [4]. При цьому інституціональний вакуум, який утворився, почав заповнюватися неформальними інститутами, що мають неефективний характер і почасти характеризуються корупційними відносинами. Неформальні інститути розуміються як спільні правила, як правило, неписані, які створюються, повідомляються та виконуються поза офіційно затвердженими каналами [5].

Молодь (природно найактивніша частина населення) переважно не бачить для себе перспектив в Україні. Зростаючи та навчаючись в корупційному середовищі легко можна набути думки, що майбутнє безперспективне, що надалі все життя буде супроводжуватися нечесністю та цинічністю. Мотивація аналізу неформальних інститутів має вирішальне значення для розуміння стимулів, які дозволяють антикорупційну поведінку або стримують її, особливо актуальним це питання постає в сфері освіти.

Корупція - явище соціальне, детерміноване суспільними відносинами та виникає там, де є інститути. Українські вчені [6], досліджуючи деформації інституціонального простору, зокрема такі їх прояви як інституціональна яма, інституціональні розриви, інституціональні порожнечі, інституціональний обвал, інституціональна петля, встановили, що ці деформації створюють ризики для всієї інституціональної конструкції і знижують ефективність функціонування інститутів. Науковці відзначають, що вихід із інституціональних пасток і деформацій можливий за двома сценаріями: революційним і еволюційним [4].

Ця стаття має на меті окреслити зв'язок освітньої складової і конкурентоспроможності України, охарактеризувати інституційні деформації вітчизняної системи вищої освіти.

Результати дослідження

Формальний інститут освіти в Україні є добре розвиненим. Україна, за даними рейтингу конкурентоспроможності Всесвітнього економічного форуму (ВЕФ), входить у перші 20 країн по поширенню вищої та середньої освіти - це 8 місце із 142. Однак, при цьому якість освіти залишається низькою. У міжнародному рейтингу національних систем вищої освіти «Universitas 21: Ranking of National Higher Education Systems 2017» Україна посідає 36 місце з 50, обходячи Південну Африку на 1 позицію (37 місце) [7].

У 2018 році ВЕФ запропоновано метод розрахунку рівня конкурентоспроможності під назвою Index 4.0 - Global Competative Index, GCI (глобальний індекс конкурентоспроможності). Цей індекс визначає важливість людського капіталу, інновацій, стійкості, а також майбутній розвиток економіки в четвертій індустріальній революції. Під час революції йде стрімкий рух до автоматизації процесу виробництва. Машини та різні пристрої більш тісно взаємодіють з людьми через інтернет речей (IoT), винесення віртуального світу на вищий рівень, створення штучного інтелекту, який навчається тим, що збирає дані про життя людей, а також дані отримані з власного досвіду.

Згідно із рейтингом GCI, у 2018 році [8] Україна посіла 58 місце за показником інноваційності. Лідером за цим показником стала Німеччина. Україна покращила стан розвитку кластерів (лідером стали США), застосування міжнародних спільних винаходів, співпрацю між багатьма зацікавленими сторо-

нами (лідером стали США), кількість наукових публікацій, заявки на патенти та застосування додатків для торгових марок. Але погіршилися показники різноманітності робочої сили (лідером стала Канада), витрати на науково-дослідницьку роботу та індекс якості дослідницьких інститутів.

Підвищення конкурентоспроможності вимагає добре функціонуючих ринків, ефективних інститутів, наявності талантів, високої інноваційної здатності, швидкого поширення інформаційних і комунікаційних технологій, породжуючи нові бізнес-моделі несуть великі перспективи для майбутньої хвилі інновацій, які можуть призвести до довгострокового зростання [9].

Країни з низьким рівнем заробітної плати інвестують в освіту, дослідження та бізнес-інновації. Внаслідок того, що технологічні та інноваційні процеси поступово стають детермінантами в конкуренції, використання нових технологій та спроможності зробити інновації зростають, як найважливіша складова конкурентоспроможності і вони стали однією з основних умов підтримки компаній свого існування в рамках глобальної економіки [10].

Розглянемо вплив освітньої складової в інноваційному розвитку та конкурентоспроможності України та країн ЄС. З табл. 1 можна побачити, що Україна значно програє за показником інноваційності країнам ЄС. Найбільш проблемними аспектами інноваційності є кількість патентів, урядові закупівлі передових технологій та витрати компаній на НДДКР. Низький рівень показника інновацій є однією з причин того, що Україна займає 81 місце зі 137 у рейтингу міжнародної конкурентоспроможності. У той же час, сильними сторонами є наявність вчених та інженерів, а також потенціал для інновацій [11; 12].

Табл. 1. Інноваційна складова міжнародної конкурентоспроможності України та країн ЄС (2017-2018 рр.)

Складові розвитку інновацій	Оцінка* за країнами							
	Україна	Німеччина	Франція	Швеція	Бельгія	Нідерланди	Норвегія	Польща
Потенціал для інновацій	4.3	5.8	5.5	5.8	5.5	5.7	5.3	4.1
Якість науково-дослідних інститутів	3.9	5.7	5.8	5.7	5.8	6.1	5.4	4.2
Витрати компаній на НДДКР	3.2	5.6	5.2	5.6	5.2	5.2	4.9	3.4
Співпраця між університетами та промисловістю в НДДКР	3.4	5.4	4.2	5.2	5.3	5.6	4.8	3.2
Урядові закупівлі передових технологій	3.0	4.9	3.6	4.2	3.6	4.1	4.1	3.1
Наявність вчених і інженерів	4.7	5.2	4.6	4.8	4.5	4.9	5.1	4.2
Патенти (подачі на млн. жителів)	3.6	218.9	126.6	317.9	110.4	211.9	139.3	10.5
Показник інновацій загалом	3.4	5.6	4.9	5.5	5.0	5.6	5.0	3.4
Місце країни у рейтингу за показником інновацій	61	5	17	7	16	6	14	59
Місце країни у рейтингу міжнародної конкурентоспроможності	81	5	22	7	20	4	11	39
Індекс сприйняття корупції	120	11	21	3	17	8	7	60

*Оцінка за шкалою від 1 до 7, якщо не зазначено інакше

Джерело: розроблено авторками на основі [11, 12]

За підрахунками Міністерства освіти і науки України, 79% української молоді отримує вищу освіту, що забезпечує Україні місце у світовій двадцятці за цим показником. В 2017 р. на освіту Україна витратила майже 6% від ВВП, з них 1,6% – на вищу освіту [13]. В Україні є 288 університетів, тобто з урахуванням чисельності населення України означає в середньому 6,35 університетів на 1 млн. осіб. [14]. Для порівняння, у Великій Британії аналогічний показник становить 2,45, а у Німеччині – 5,28.

Лише 6 українських закладів вищої освіти (ЗВО) потрапили до рейтингу «QS World University Rankings» за 2016/2017 роки, а визнаний найкращим ЗВО України посів 401 місце у 2017 році, втративши 19 позицій порівняно з попереднім роком [15]. Реформи у системі освіти не сприяють покращенню ситуації: так, у 2017 році не склали ЗНО з української мови та літератури - 8% абітурієнтів, з математики - 16%, з англійської - 18% та з історії України - 13% [16]. Загалом, результати оцінки знань за останні роки мають тенденцію до зниження.

Функціонування значної кількості ЗВО лише збільшує відсоток населення, яке має диплом бакалавра або магістра, однак, за спостереженнями експертів, це не призводить ні до підвищення показників продуктивності праці, ні до задоволеності роботодавців якістю робочої сили. Згідно з опитуванням GFK 2015 року, яке охопило молодь віком 14-35 років, 67% української молоді цілком або скоріше були задоволені освітою, незадоволених було 14% [14]: 72% задоволені і дуже задоволені своєю освітою, проте лише 44% молодих українців задоволені якістю освіти в Україні загалом, і тільки третина вважає, що українська освіта відповідає потребам сучасного ринку праці. У той же час опитування Eurobarometer 2014 року показало, що 73% молоді ЄС погоджуються, що їхня освіта дала їм необхідні навички для пошуку роботи відповідно до отриманої кваліфікації [14].

2015 року експерти Transparency International спільно з Укрпоштою провели опитування і проаналізували звернення викривачів корупції в рамках кампанії «Вони б не мовчали». За статистикою звернень лідирувала освіта серед ТОП-10 найбільш проблем з таким формулюванням: «№1. Корупція у навчальних закладах (викладачі продовжують вимагати хабарі у студентів, в садочках і школах - побори на ремонти ті інші «необхідні заходи»)» [17]. Тобто, громадяни України починають страждати від корупції з самого початку формулювання свідомості. На нашу думку, ситуацію у вітчизняній освітній галузі можна назвати кризовою. Однією з причин є корупція: від навчальних дошкільних закладів до закладів вищої освіти.

Викликає велике занепокоєння саме ставлення студентів до явища корупції. Так, після обробки результатів проведеного опитування в Українському державному університеті залізничного транспорту встановлено, що відповіді на питання «Ваше відношення до прояву корупції?» [13], розподілились наступним чином: позитивно ставляться до явища корупції 18 %, негативно 34 %, байдуже 48 %. Тобто більше 65 % молодих людей готові брати участь у подібних злочинах. На питання: «В яких випадках Вам, або членам Вашої родини приходилось зустрічатися з проявом корупції і в яких сферах?» На жаль, 90 % студентів відповіли, що вони, або члени їх родини зустрічалися з цим явищем. Сфери де найбільше давали хабарі - медицина, правоохоронна система, освіта, державні органи. «Чи зустрічалися Ви з проявом корупції в університеті?», - частина студентів підтвердила це питання.

Якщо не змінити це ставлення сьогодні, то в майбутньому колишні студенти будуть посідати в суспільстві певне становище, а можливо й опиняться на певному щаблі влади, і тоді знову виникатиме питання протидії корупції.

Заклади вищої освіти України, заради отримання достатнього фінансування від держави, намагаються збільшити кількість студентів та зберегти склад викладачів, що призводить до випуску спеціалістів із застарілими та неактуальними на сьогоднішній день знаннями та навичками. Натомість системи неформальної освіти та професійної підготовки є, у більшій мірі, приватними підприємствами та не спираються на необхідність фінансування їх діяльності державою. Оцінити об'єм ринку освітніх послуг України дуже важко, оскільки релевантної статистики не має. Наприклад, серед великої кількості бізнес-шкіл, які пропонують свої послуги на національному ринку, - лише 6 є акредитованими та виз-

наними міжнародними інститутами (у конкретно даному випадку, мова йде про рейтинг «Eduniversal» французької консалтингової компанії SMBG) [18].

Далеко не у всіх неакредитованих закладах, що надають неформальні освітні послуги, дійсно співпадають запропонована навчальна програма та програма, реалізована у межах курсу. Це сприяє зниженню довіри споживача щодо підприємств, що пропонують свої послуги.

Неформальні практики на ринку освітніх послуг в Україні видаються досить поширеними, у той час як молодь продовжує бути розгубленою і не здатною протистояти корупції, не розуміє перспективи та вектори розвитку країни [19].

Прикінцеві міркування

Проведене дослідження свідчить про сутнісні інституційні деформації у вітчизняній сфері вищої освіти. У той час як для успіху в Четвертій промисловій революції, Україні необхідно використовувати інноваційні можливості освіти та зосередитися на розвитку збалансованої та динамічної інноваційної екосистеми. Необхідно проводити заходи для покращення ситуації в Україні: перш за все необхідно усунути корупцію в освіті, яка також є найпроблемнішим фактором для ведення бізнесу в Україні; важливо покращити якість освіти та підвищити освіченість працівників; спростувати податкове законодавство, вкладати кошти в інновації та науково-технічний розвиток; збільшити кількість робочих місць, що зменшить кількість неформальної зайнятості в країні, та зменшить відтік кадрів на заробітки за кордон.

Аналізуючи результати дослідження, можна відзначити, що використання системи ЗНО при вступі до ВНЗ, прозорі рейтингові системи, системи електронного оцінювання знань студентів, комп'ютерне тестування, технічне забезпечення перевірки системою антиплагіат всіх рівнів завдань і робіт, система оцінювання якості роботи викладачів студентами буде зменшувати вплив неформальних інститутів в освіті. Цінність сучасного навчання у відповідності до викликів бізнес-середовища. Використання для навчання: роботів, щоб складати програмний код і забезпечувати віртуальну присутність; штучного інтелекту - чатботи для персоналізованого навчання та тьюторів для студента, тобто зміни Learning Management System, Open source learning. Застосування цих інструментів дає змогу забезпечити еволюційний шлях виходу із інституційних деформацій вітчизняного інституту вищої освіти.

Перелік використаної літератури

1. Буяшенко В. Недержавні вищі навчальні заклади і державна політика освіти в Україні // Вісник Академії праці, соціальних віносин і туризму. 2017. № 4. С. 22-35.
2. Хоружий Г.Ф. Вища освіта: соціальна природа, структура і функції. Полтава: Полтавський літератор, 2013. 308 с.
3. McConnell K. R., Brue S.L. Economics: Principles, Problems, and Policies. . 17th ed., McGraw-Hill, 2008. 876 p.
4. Лисенко Ю., Стрижак Г. Сучасна парадигма інституціональних пасток // Економічна теорія. 2014. № 4. С. 4-60.
5. Helmke G., Levitsky S. Informal Institutions and Comparative Politics // A Research Agenda Perspectives on Politics. 2004. Vol. 2 (4). P. 725-740.
6. Институциональная архитектура и динамика экономических преобразований / Под ред. Гриценко А. А. Харьков: Форт. 2008. 928 с.
7. U21 Ranking of National Higher Education Systems 2017 // Universitas. URL: <https://universitas21.com/u21-ranking-nation>
8. The Global Competitiveness Report 2018 // WEF. URL: <http://www3.weforum.org/docs/GCR2018/05FullReport/TheGlobalCompetitivenessReport2018.pdf>

9. Полях М. В., Артеменко Л. П. Інноваційний розвиток економіки України // Conference Proceedings of the International Scientific Internet-Conference Modern Problems of Improve Living Standards in a Globalized World. 2016. С. 196-198.
10. Castellacci F. Innovation and the International Competitiveness of Manufacturing and Service Industries: Survey. URL: <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.557.2031&rep=rep1&type=pdf>
11. The Global Competitiveness Report 2017-2018 // WEF. URL: <http://nonews.co/wp-content/uploads/2018/10/GCR2018.pdf>
12. Corruption Perceptions Index 2018. URL: <https://www.transparency.org/cpi2018>
13. Ворожбіян, М.І., Манукян А. В. Ставлення студентів щодо проблеми корупції // Безпека людини у сучасних умовах. Харків: НТУ ХПІ, 2015. URL: <http://archive.kpi.kharkov.ua/View/52347>
14. Українське покоління Z: Освіта та працевлаштування // Нова освіта. 2018. 25 квітня. URL: <http://osvitanova.com.ua/posts/1259-ukrainske-pokolinnia-z-osvita-ta-pratsevlashtuvannia>
15. 6 українських вишів потрапили до світового рейтингу // Освіта. UA. 2019. 13 вересня. URL: <https://osvita.ua/vnz/rating/65574>
16. Звіти/Дані // Український центр оцінювання якості вищої освіти <http://testportal.gov.ua/stat>
17. Корупція в українській освіті очолює ТОП-10 найболючіших проблем // Антикор. 2015. 9 грудня. URL: <https://antikor.com.ua/articles/76847-koruptsiya-v-ukrajinsjkij-osviti-ocholjuje-top-10-najboljuchishih-problem-ti>
18. Макеєв В. Підприємці і топ-менеджери кинулися в бізнес-школи вчитися робити гроші // Новое время. 2016. 1 березня. URL: <https://nv.ua/ukr/biz/publications/pidpriyemci-i-top-menedzheri-kinulisya-v-biznes-shkoli-vchitisya-robiti-groshi-100725.html>
19. Artemenko L., Pichugina M. Modern students vision of association of Ukraine and EU // Європейські інтеграційні процеси у XXI столітті: ключові тенденції, основні виклики та нові можливості. Київ: Українська асоціація викладачів і дослідників європейської інтеграції. 2018. С. 20-31.